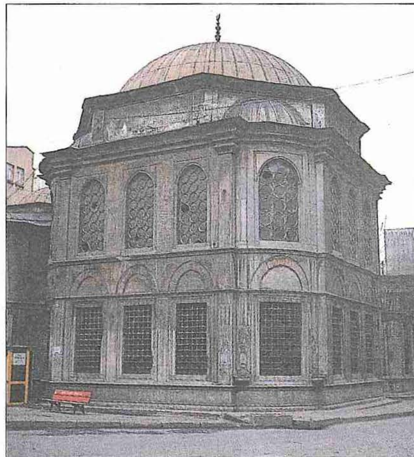
lar tarafından işgalini bildiren sadrazam kāime*sini okurken, âniden gelen bir felç sonucu, 11 Receb 1203'te (7 Nisan 1789) vefat etti. Naaşı İstanbul Bahçekapı'da, bugünkü IV. Vakıf Hanı karşısında kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.

İyi huylu, merhametli ve gayretli bir padişah olan I. Abdülhamid'in on iki kızı ve yedi oğlu olmuş, fakat bunların çoğu küçük yaşta ölmüştür. Oğullarından sadece Şehzade Mustafa ile Şehzade Mahmud padişah olmuştur. 1785'te Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın bir komplosu ile tahttan indirilme tehlikesi geçiren I. Abdülhamid, on beş yıllık saltanatı süresince dâimî olarak devletin iç ve dış meseleleriyle uğraşmıştır. Silâhtar Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa, Koca Yusuf Paşa ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa gibi değerli devlet adamları sayesinde ıslahat işlerinde büyük bir başarı sağlamış, ayrıca Fas ve Hindistan'daki müslüman devletlerle münasebetlere girmiştir.

I. Abdülhamid, siyasî alandaki bazı başarısızlıklarına rağmen, ıslahat hareketlerine ve bilhassa ordunun düzeltilmesi işine büyük önem vermiştir. Çok güvendiği sadrazamı Kara Vezir Mehmed Paşa zamanında Humbaracı ve Topçu Ocağı askerlerinin tâlim ve terbiyesine yakın ilgi gösterdi. Kaptanıderya Cezayirli Gazi Hasan Paşa vasıtasıyla da Osmanlı donanmasını yenileştirmeye çalıştı. 1775'te açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'da deniz subaylarının yetiştirilmesine önem verdi. Yine bu sırada Fransız ve İngiliz gemileri tarzında hafif gemiler inşasına başlandı. Galata ve Kasımpaşa'daki bekâr odalarında düzensiz ve disiplinsiz bir hayat süren kalyoncu neferleri, İstanköy, Midilli, Sinop ve İstanbul tersanesi civarında yaptırılan kışlalara yerleştirildi. Islahatçı Sadrazam Halil Hamid Paşa zamanında (1782-1785), timarlı sipahilerle Yeniçeri Ocağı'nın düzene sokulması, Lağımcı ve Humbaracı ocaklarının düzenlenmesi hakkında yeni kanunlar çıkarıldı. 1773'te Haliç'te kurulan Riyâziye Mektebi'nde Baron de Tott ile birlikte, İngiliz asıllı müslüman Kampel Mustafa ile bazı yabancı hocalar tarafından dersler verilmeye başlandı. Tophane Nâzırı Emin Ağa zamanında Ober adlı Fransız subayı da Sürat Topçuları Ocağı'nı geliştirdi. Daha sonra gelen Fransız mühendisler tarafından 1776'da Tersane'de Tersane Mühendishanesi açıldı. Yine Fransızlar tarafından 1784'te açılan İstihkâm Okulu'nda, Fransız mühendisi De La Fayette'nin yanında, Gelenbevî İsmâil Efendi ile Kasabzâde İbrâhim Efendi riyâziye dersleri vermeye başladılar. Ayrıca, top dökümhanesinde çalışmak üzere Fransız topçu dökümhanesinin müdürü François Alexi, maiyetiyle birlikte İstanbul'a geldi. Ancak 1787'de başlayan Rusya ve Avusturya seferinde Fransa'nın Rusya tarafını tutması üzerine, Fransız hükümeti İstanbul'daki bütün uzmanlarını geri çağırmış ve Osmanlı ordusunda başlayan yenilik hareketleri I. Abdülhamid'in ölümüne kadar bir süre duraklamıştır. Bu ıslahat hareketlerinin yanı sıra, Halil Hamid Paşa'nın sadâreti döneminde, Râşid Efendi ile vak'anüvis Vâsıf Efendi'nin İbrâhim Müteferrika Matbaası'nı yeniden faaliyete geçirmesi ve bu arada *Sâmî-Şâkir-Subhî Târihi* ile *İzzî Târihi*'nin basılması (1784-1785), Türk matbaacılığının bu padişah zamanında yeniden canlandırılmasını sağlamıştır.

I. Abdülhamid, büyük kısmı İstanbul'da olmak üzere birçok mimari eser bırakmıştır. Bunların en önemlisi, 1777'de Sirkeci'de bugünkü IV. Vakıf Hanı'nın yerinde yaptırdığı imarethanedir. Bu imarethanenin yanına bir çeşme, sıbyan mektebi, medrese ve bir de kütüphane yaptırmıştır. Kütüphanedeki kitaplar bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmekte, medrese de borsa binası olarak kullanılmaktadır. IV. Vakıf Hanı'nın inşası sırasında imarethane ile çeşme ortadan kaldırılmış, sebili ise Gülhane Parkı'nın karşısındaki Zeynep Sultan Camii köşesine nakledilmiştir. Bu eserlerin yanı sıra, 1778'de annesi Râbia Sultan adına Beylerbeyi sahilinde bir cami ile muvakkıthane, hamam ve sıbyan mektebi inşa ettirmiş, Beylerbeyi İskele Meydanı, Çınarönü, Havuzbaşı ve Araba Meydanı gibi yerlerden başka, Çamlıca Kısıklı Meydanı'nda da çeşmeler yaptırmıştır. Ayrıca Beylerbeyi (İstavroz) Camii'ni esaslı bir şekilde tamir ettirmiş, 1783'te Emirgân'da Emirgûneoğlu (Abdullah Paşa) Yalısı'nın çevresine bir cami, çeşme ve hamam ile dükkânlar inşa ettirmiş, ayrıca zevcelerinden Hümâşah Sultan ile oğlu Mehmed için başka bir çeşme daha yaptırmıştır. Bunlardan başka İstinye'de Neslişah Camii yanında bir çeşmesi (1783), Dolmabahçe ile Kabataş arasında set üzerinde diğer bir çeşmesi (1789) daha vardır. Ayrıca, II. Selim devrine ait olduğu rivayet edilen Dolmabahçe yakınındaki bir köşk ile zelzeleden yıkılan Yedikule surlarının bir kısmını tamir ettirmiş, Dolmabahçe İskelesi civarında kayıkhaneler yaptırmıştır.

Sultan I. Abdülhamid'in türbesi Sirkeci-İstanbul

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, nr. 176, s. 103; nr. 177, s. 75; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1938, I, Vesika: II; Küçük Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 10, 245, 280, 340-345; Vâsıf, *Târih*, İstanbul 1219, II, 170, 182-185; Zâimzâde Mehmed Sâdık, *Vak'a-i Hamîdiyye*, İstanbul 1289; Ferâizîzâde, *Gülşen-i Ma'ârif*, İstanbul 1252, II, 1670-1671; Cevdet Paşa, *Târih*, İstanbul 1309, I, 246, 357-370; II, 3, 81-92, 117-124, 242-245, 329-335; III, 10-80, 333-382; IV, 238-239, 242-244; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938, s. 45; Feyzi Kurtoğlu, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa*, İstanbul 1942, s. 53; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943-45, I, 202-203; II, 128-129, 133-134; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, Tablo XLIV; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 52, 62-63, 422-425, 458-464, 470-471, 473-485, 521-522, 525-528, 535-543; IV/2, s. 141-143, 427, 440-441; İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, İstanbul 1961, IV, 15, 59, 60, 62-63, 68; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 279, 310; Feridun M. Emecen, "Son Kırım Hânı Şâhin Giray'ın İdâmı Mes'elesi ve Buna Dâir Vesikalar", *Tarih Dergisi*, sy. 34, İstanbul 1984, s. 315-346; M. Cavid Baysun, "Abdülhamid I", *İA*, I, 73-76; a.mlf., "ʿAbd al-Ḥamīd I", *EI²* (İng.), I, 62-63.

MÜNİR AKTEPE

ABDÜLHAMİD II

(عبدالحميد)

(1842-1918)

Osmanlı padişahı (1876-1909).

Babası Abdülmecid, annesi Tîrimüjgân Kadın Efendi'dir. 21 Eylül 1842 tarihinde dünyaya geldi. On bir yaşında annesini kaybettiği için, babasının em-

riyle, hiç çocuğu olmayan Piristû Kadın Efendi kendisine analık etti. Özel hocalar tayin edilerek eğitildi. Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvî Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerif efendilerden Arapça ve diğer ilimleri, Vak'anüvis Lutfi Efendi'den Osmanlı tarihi, Edhem ve Kemal paşalarla Gardet adındaki bir Fransız'dan Fransızca, Guatelli ve Lombardi adındaki iki İtalyan'dan mûsiki tahsil etti. Anne sevgisinden mahrum oluşu, babasının kendisine karşı soğuk davranması onu çocuk yaşından itibaren yalnızlığa mahkûm etmiştir. Taht için uzak bir namzet oluşu dolayısıyla saray muhiti de kendisine pek ilgi göstermemiştir. Saray halkı ve devlet büyükleri zeki, fakat düşünce ve kanaatlerini asla dışa vurmayan Şehzade Abdülhamid'i pek sevmezdi. Bu yüzden herkesin uzak kaldığı bu akıllı şehzade, ancak Pertevniyal Kadın'ın yardımı ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşabildi. Zekâsı ve politik kabiliyeti dolayısıyla amcası Abdülaziz, onun serbest bir ortamda yetişmesine imkân verdi. Mısır ve Avrupa seyahatlerine onu da götürdü. Şehzadeliği oldukça serbest geçen Abdülhamid, Maslak çiftliğinde toprak işleriyle meşgul oldu. Burada koyun besledi, üstübeç madenleri işletti, borsa faaliyetlerine katılarak para kazandı. Tahta çıktığı zaman servetinin 100.000 altını aştığı söylenir.

Anayasaya dayalı meşrutî bir idare kurmak isteyen ve bu yüzden Abdülaziz ile V. Murad'ı tahttan indiren Midhat Paşa ve arkadaşlarıyla anlaşan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 Perşembe günü tahta çıktı. Bu sırada devlet en buhranlı günlerini yaşıyordu. Abdülaziz devrinde başlamış olan Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmalarına V. Murad devrinde Sırbistan ve Karadağ muharebeleri de eklenmişti. Bu isyanları kışkırtan ve destekleyen Rusya "Şark meselesi"ni halletmek üzere fırsat kollamakta idi. Malî imkânsızlıklar yüzünden isyanlar bastırılamıyordu. Abdülaziz'in son yıllarında Mahmud Nedim Paşa'nın dış borçların ödenmesiyle ilgili kararı, Avrupa'da büyük tepkilere yol açmış ve bu yüzden yeni bir yardım alınması imkânsızlaşmıştı. Avrupa kamuoyu Osmanlı Devleti aleyhine dönmüş durumda idi.

Bu şartlar içinde Abdülhamid büyük bir iyi niyet gösterisi ile işe başladı. Osmanlı tarihinde o zamana kadar görülmemiş birtakım hareketlerle kısa sürede ordunun ve halkın gönlünü kazandı. Meselâ Seraskerlik Kapısı'nda subaylarla yemek yiyen padişah, burada "serasker paşa, paşalar, beyler, efendiler" hitabıyla başlayan bir konuşma yaptı. Bütün hükümet üyeleriyle mâbeyn personelini Yıldız Sarayı'nda yemeğe davet etti. Burada yaptığı konuşmada da millî birliğe duyulan ihtiyacı dile getirdi. Tersane'ye giderek bahriyelilerle birlikte sofraya oturup asker yemeği yedi. Bâb-ı Meşîhat'e giderek ulemâ ile birlikte iftar yemeğine katıldı. Haydarpaşa Hastahanesi'nde Balkan cephelerinden gelen yaralıları teker teker ziyaret ederek onlara hediyeler dağıttı. Sadrazam ve diğer nâzırlarla birlikte camileri dolaşarak halk içinde namaz kıldı.

Yeni padişahın buna benzer jestleri halk ve ordu mensupları arasında memnunluk uyandırdı. Herkeste ve özellikle orduda bir moral düzelmesi görüldü. Sırplar'la yapılan savaşlarda Türk ordusu önemli başarılar elde etti. Fakat Rusya'nın derhal savaşa son verilmesi konusundaki ültimatomu üzerine Sırbistan ile üç aylık ateşkes imzalandı. İngiltere "Şark meselesi"nin İstanbul'da toplanacak bir konferansta ele alınmasını istedi.

Bu sırada padişahla hükümet arasında mâbeyn kâtiplerinin tayini yüzünden ilk anlaşmazlık çıktı. Rüştü Paşa'nın istifasını padişah kabul etmedi. Sırplar'la barış yapılmasını istemeyen bir grubun Midhat Paşa ve arkadaşlarını öldürmeyi, II. Abdülhamid'i tahtından indirmeyi planlayan komploları ortaya çıkarıldı. 400 kişi tevkif edildi. Anayasa hazırlığı için müslüman ve gayri müslimlerden bir komisyon kuruldu. Bu sırada Midhat Paşa ile anlaşmazlığa düşen Rüştü Paşa istifa etti. 19 Aralık 1876'da sadârete Midhat Paşa getirildi. Dört gün sonra da İngiltere'nin teklifini kabul eden devletler İstanbul'da toplandı. Aynı gün yüz bir pâre top atışıyla Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanûn-ı Esâsî ilân edildi (23 Aralık 1876).

Sultan II. Abdülhamid

Alelacele hazırlanarak İstanbul Konferansı'nın toplandığı gün ilân edilen anayasa ile, Batılı devletlerin aşırı isteklerde bulunmaları önlenmek istenmişti. Fakat Batılı devletler bunu ciddiye bile almadılar. Daha önce Rus elçiliğinde hazırladıkları teklifleri, kabul edilmesi için Bâbıâli'ye sundular. Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tehlikeye sokacak kadar ağır hükümler taşıyan teklifler, padişahın emriyle 18 Ocak 1877 günü toplanan ve askerî, mülkî ve adlî üyelerle hükümetin ve gayri müslim ruhanî reislerin katılmasıyla oluşan 180 kişilik Meclis-i Umûmî'de görüşülerek oy birliğiyle reddedildi. Elçiler, yerlerine birer maslahatgüzar bırakarak İstanbul'dan ayrıldı. Midhat Paşa İngiltere'ye, anayasanın uygulanmasının garanti altına alınması şartıyla Batılı devletlerle anlaşabileceğini bildirdi. İngiltere Londra'da bir konferans toplanması için tekrar faaliyete başladı. Midhat Paşa gerek bu hareketi, gerekse hakkında çıkarılan Osmanlı hânedanlığını kaldırarak kendi ailesini tahta çıkarmak veya cumhuriyet kurmak gibi söylentiler yüzünden, görevinden azledilerek 5 Şubat 1877'de yurt dışına sürüldü.

II. Abdülhamid, Kanûn-ı Esâsî'nin mimarı Midhat Paşa'yı yurt dışına sürdüğü halde meşrutî idareden vazgeçmedi. Anayasa gereğince seçimler üç ay içinde yapılarak 19 Mart 1877'de meclis bizzat padişah tarafından açıldı. 141 üyeden oluşan bu ilk Türk parlamentosunun üyelerinin 115'i mebus, yirmi altısı da âyan üyesinden teşekkül ediyordu. Mebusların altmış dokuzu müslüman, kırk altısı gayri müslim idi.

İngiltere'nin teşebbüsüyle toplanan Londra Konferansı, Ruslar'ın tekliflerini kapsayan Londra Protokolü'nü 31 Mart 1877'de imzalayarak, kabul edilmesi için 3 Nisan 1877'de Bâbıâli'ye sundu. Ağır hükümler taşıyan bu protokol, padişahın isteğiyle mecliste görüşülerek reddedildi. Durum 12 Nisan 1877'de

hükümet tarafından Batılı devletlere bildirildi. Böylece isteğine kavuşan Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilân etti. Romenler, Sırplar, Karadağlılar ve Bulgarlar Rusya'nın yanında yer aldılar. Malî ve askerî vaziyeti son derece kötü durumda bulunan Osmanlı Devleti dışarıdan da yardım alamadı. Plevne'de Gazi Osman Paşa, doğuda Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın fevkalâde başarıları savaşın genel gidişini durduramadı; Türk orduları cephelerden çekilmeye başladı. Onların ardından on binlerce müslüman-Türk muhacir de İstanbul'a akın etti. Muhacirler bir plan içinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmeye çalışıldı. Memleketin son derece karışık günler yaşadığı bu sırada, bu konularda tek karar organı olan mecliste de tam bir anarşi hüküm sürmekte idi.

İlk meclis, parti grupları yerine milliyet gruplarının mücadele ve entrika sahnesi haline gelmişti. Anayasanın sağladığı şahsî hürriyeti gayri müslim unsurlar millî hürriyet, hatta muhtariyet ve istiklâl hakkı mânasına alıyorlardı. Anayasaya göre resmî dil Türkçe olduğu halde, Ermeni ve Rum mebuslar kendi dillerinin de resmî dil olarak kabul edilmesini isteyecek kadar ileri gidiyorlardı. Her mebus kendi milletinin problemi ile ilgileniyordu. Bunlar meclis içinde ve hükümet nezdinde âdeta üstünlük kurmaya çalışıyorlardı. Anayasa gereğince seçilen ikinci meclis Ocak 1878 başlarında toplandı. Ruslar'ın İstanbul'a doğru ilerlediği bir sırada hemen bir muhalefet grubu oluşturan bazı mebuslar, başta sadrazam olmak üzere hükümetin azlini, savaşta yenilgiye sebep olan kumandanların dîvân-ı harbe verilmesini istemeye başladılar.

Padişah, Edhem Paşa'nın yerine Ahmed Hamdi Paşa'yı sadârete getirdi (11 Ocak 1878). Meclis, her nâzırın meclise gelip hesap vermesi ve kumandanların yargılanmaları konusunda ısrar etti. 22 Ocak'ta buna dair bir teklif kabul edildi. Padişah, meclis başkanı Ahmed Vefik Paşa'yı meclise göndererek, tamamen anayasanın uygulanmasından yana olduğunu, sadâret makamını kaldırarak kendi imtiyazlarından birini daha feda ettiğini, vekillerin her istendiğinde meclise hesap vereceklerini, ancak şu buhranlı günlerde yerlerine bir vekil gönderilmesi halinde mâzur görülmelerini istedi. Padişahın bu sözlerine rağmen mecliste yine şiddetli tartışmalar oldu. Padişah, Rus ilerlemesi karşısında meclisten karar alınmasını istediği halde, bu konuda meclis ciddi bir karar alamıyordu. Bu sırada Ruslar'la Edirne'de mütareke imzalandı (31 Ocak 1878). Padişah meclisin istediği adamları hükümetten atmaya teşebbüs eden Ahmed Hamdi Paşa'yı azletti, yerine Ahmed Vefik Paşa'yı başvekil olarak tayin etti (4 Şubat 1878). Başvekilin görevi meclisin çıkardığı kanunları padişaha arzetmek ve bakanlar kurulunun çalışmalarını düzenlemekle sınırlandı.

Abdülhamid, Ruslar'la yapılacak barış konusunu görüşmek üzere sarayda olağan üstü bir meclis topladı. Toplantıya parlamentodan da beş kişi katıldı. Başvekil Ahmed Vefik Paşa, Ruslar'ın teklif ettikleri barış şartlarını anlattı ve bu şartların ağırlığı karşısında hükümetin barış kararını tasvip edip etmediklerini mecliste bulunanlara sordu. Herkesin olumlu cevap verdiği bir sırada, mebuslardan Astarcılar Kethüdâsı Ahmed Efendi birden ayağa kalktı. Padişahı alışılmamış bir üslûpla suçlayarak olaylardan meclisin sorumlu olmadığını söyledi. Padişah da bizzat cevap vererek bu savaştan kendisinin sorumlu olmadığını, bu konuda vazifesini yaptığını, milletinden mükâfat beklediğini belirtti ve sözü Hazîne-i Hâssa Nâzırı Said Paşa'ya bıraktı. Said Paşa savaşa nasıl girildiğini anlattıktan sonra, sarayın harbin yönetimine karışmadığını söyledi. Astarcılar kethüdâsının padişahı suçlayan görüşlerinde ısrar etmesi üzerine padişah tekrar söz aldı. Kasıtlı olarak söylenen bu sözleri kabul edemeyeceğini, görevini yaptığını tekrarladı. Şu anda da ölünceye kadar Ruslar'la tek başına dövüşmeye hazır olduğunu söyledi; astarcılar kethüdâsının, hükümdarlarına karşı gösterdiği cüretten dolayı cezasını yine meclise havale ettiğini belirtti. Bazı art niyetlilerin bu gibi davranışlarla böyle kritik bir zamanda devletin işlerini zorlaştırmaya çalıştıklarını ilâve etti ve, "Ben artık Sultan Mahmud'un izinden gitmeye mecbur olacağım" diyerek sözlerini bitirdi. Nihayet anayasanın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsan'ı süresiz olarak tatil etti, fakat meşrutiyet ve anayasadan vazgeçtiğine dair hiçbir beyanda bulunmadı. Aksine resmî devlet salnâmelerinde bu iki müessesenin varlığından sık sık bahsettirdi. on ay yirmi beş gün süren bu ilk meclis denemesinden sonra meşrutî devlet şekli itibarî olarak kullanılmakla birlikte, devlet idaresi yavaş yavaş II. Abdülhamid'in elinde toplandı. 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalandı.

İngiltere, Paris Antlaşması'nı ihlâl ettiği iddiasıyla Ayastefanos Antlaşması'nın milletlerarası bir konferansta gözden geçirilmesini istedi. Avusturya ve Almanya'nın da desteği ile Berlin Konferansı hazırlıkları devam ederken İngiltere Rusya ile gizlice anlaştı. Bir yandan da konferansta yardım vaadi ile Bâbıâli'den yeni tâvizler kopardı. Gizli görüşmeler sonunda, Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak İngiltere'ye bırakan antlaşma 4 Haziran 1878'de imzalandı. II. Abdülhamid, hükümetin bir oldu bitti ile imzaladığı bu antlaşmayı onaylamamak için çok direndi. İngilizler askerî tehditte bulundular. Bunun üzerine padişah Kıbrıs'ta hükümranlık haklarına asla zarar verilmeyeceği konusunda İngilizler'den bir belge almak suretiyle antlaşmayı onayladı. Osmanlı diplomasisi İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde vaad ettiği destek uğruna Kıbrıs'ı elden çıkarmıştı. Sultan Abdülhamid ise Berlin Konferansı'nın Osmanlı Devleti'ni masa başında taksim etmek üzere toplandığına inanıyor, eğer tâviz verilecekse mutlaka karşılığının alınmasını istiyordu. Halbuki İstanbul'da İngilizler'le yapılan gizli görüşmelerden Berlin'deki Türk heyetinin haberi bile yoktu. Konferansta Osmanlı Devleti lâyık olmadığı bir muamele ile karşılaştı. İngiltere vaad ettiği desteği vermedi. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile pek çok toprak kaybedildiği gibi, Rusya'ya karşı da ağır bir harp tazminatı ödenmesi kabul edildi. Ayrıca Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmış olması, diğer devletlerin de bu konudaki faaliyetlerini arttırdı. İngiltere'nin teşvikiyle Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya bırakıldı. 1881'de Fransa Tunus'a, ertesi yıl İngiltere Mısır'a, bir oldu bitti ile el koydular; Bulgarlar da 1885'te Doğu Rumeli eyaletini işgal ettiler.

Olayların bu noktaya gelmesinde II. Abdülhamid'in sorumluluğu yok denecek kadar azdı. Padişah, olayların sebeplerini şimdiye kadar uygulanan yanlış politikalarda aramakta idi. Ona göre devletin belirli bir dış politikası yoktu. Avrupa'da oluşmakta olan yeni dengeler yakından takip edilmemiş, Türk hariciyesi haysiyetli, bilgili ve tutarlı bir politika izleyememişti. Hariciyecilerimiz birbirleriyle çekişmekten isabetli karar-

lar alamamışlar, daha çok yabancı diplomatların tesirinde kalmışlardı. Devletin yüce menfaatlerini bir kenara iterek yabancı devletlerin çıkarlarına alet olmuşlar ve dış politikadaki bu yanlış tutum dolayısıyla devletin dış itibarı sıfıra inmişti. Bu yüzden devlet, İstanbul ve Berlin kongrelerinde hakaret derecesine varan muameleye mâruz kalmıştı.

Abdülhamid, milletlerarası politikada devletin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü savunmayı hayatî bir görev sayıyordu. Öncelikle hedefleri belli, nesilden nesile devam edecek bir dış politika oluşturmak için hükümetinden raporlar istedi. Fakat yaşadığı olaylar, II. Abdülhamid'in zaten karakterinde var olan şüpheciliğini daha da arttırdı. Bilhassa büyük devletlerin çeşitli şekillerde Osmanlı devlet adamlarını elde ederek politikalarını bu yolla yürütmeleri, padişahı tedbirli olmaya sevketti. Bâbıâli'ye güvenmediği için, Gazi Osman Paşa, Cevdet Paşa gibi muhafazakâr ve dürüst bazı devlet adamlarının da destek ve teşvikiyle, devlet idaresini yavaş yavaş tekeline alarak Yıldız Sarayı'nda topladı. Önceki iki padişahın hal'edilmiş olması onda, kendisinin de tahttan indirileceği şüphesini sabit bir fikir haline getirmişti. Mason localarının V. Murad'ı tekrar tahta çıkarma faaliyetleri, özellikle aynı amaçla Ali Suavi'nin 20 Mayıs 1878'de giriştiği I. Çırağan, Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi'nin Temmuz 1878'deki II. Çırağan vak'aları bu şüphelerini daha da arttırdı. Bu yüzden devlette olup biten her şeyden haberdar olabilmek için kuvvetli bir hafiye teşkilâtı kurdu. Abdülhamid'e göre, jurnalcilik ayıp ve kötü bir şey olmakla birlikte, bundan vazgeçmek de mümkün değildi. Zira dünyanın hiçbir yerinde entrika bizdeki kadar büyük boyutlara ulaşmamıştı. Ona göre pek çok avare memur ve subay hiç kimseyi beğenmemekte ve devleti yalnız kendilerinin kurtaracağına inanmaktaydı. Bunu ispat için ajanlık yapmak, entrika çevirmek, bu da olmazsa padişaha hakaret ve iftira etmekten çekinmemekteydiler.

II. Abdülhamid bu yüzden ülke yönetiminde sert bir politika takip etti. Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tuttuğu Midhat Paşa ve arkadaşları Yıldız Sarayı'nda kurulan özel mahkemede yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldılar. Ancak padişah ölüm cezalarını müebbet hapse çevirdi. İç politikadaki sertliği dış olayların seyrine göre azalıp çoğaldı. Dış politikada karşılaştığı güçlükler, bilhassa yabancı devletlerin içeride birtakım olaylar çıkartmaları, padişahı sıkı bir rejim uygulamaya sevketti. Çünkü iç politikadaki çalkantıları kontrol etmeden, dağılmakta olan bir imparatorluktaki çeşitli menfaat gruplarını ve siyasî faaliyetlerini zapturapt altına almadan devleti yönetmek mümkün değildi. Daha tahta çıktığı gün etrafını saran kimselerin entrikalarla örülü ağlarına kendisini hapsetmek istediklerini anlayan Abdülhamid, bu yüzden kurnaza karşı kurnazca hareket etmeye karar verdiğini belirtir. Bunun sonucu olarak da Avrupa'da yapılan bölücü yayın faaliyetlerine karşı sıkı bir sansür uyguladı. Devletin toparlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğuna inanan Abdülhamid, bazı tâvizler pahasına da olsa, ağır bir yük oluşturan savaşlardan kaçınma yoluna gitti. Saltanatı süresince daima idareli davrandı. Abdülaziz gibi devlet hazinesine el atmadı. Aksine kendi kesesinden bile bazı fedakârlıklarda bulundu. Sarayın masraflarını âzami derecede kıstı. Câriyelerle dolu saray hayatından uzak sade bir hayat yaşadı.

Abdülhamid, ekonomik alanda kendisinden önceki padişahlardan devraldığı dış borçları temizlemeye öncelik verdi. Tahta çıktığında, 1854-1874 arasında alınmış dış borçların vadesi dolan yıllık ana para ve faiz ödemeleri devletin normal gelirlerinin yarısını geçiyordu. Dış baskı aracı olarak kullanılan ağır borç yükünden bir an önce kurtulmak istedi. Avrupalı alacaklıların temsilcileriyle 20 Aralık 1881'de bir anlaşma imzalandı. Muharrem Kararnamesi adı verilen bu anlaşma ile alacaklı ülkelere belli devlet gelirlerini toplamak üzere Düyûn-ı Umûmiyye'yi kurma imtiyazı tanındı. Böylece Osmanlı Devleti'nin Batılı devletler arasındaki itibarı oldukça düzeldi. Fakat anlaşmadaki bazı hükümler yüzünden borç senetlerindeki değer artışı Düyûn-ı Umûmiyye'nin işine yaradı. Bu arada, eskisi kadar olmamakla birlikte yeni borçlanmalara gidildi. Devlet gelirlerinin yüzde otuzu borçların ve faizlerinin ödenmesine ayrıldığı halde, eski borçlar temizlenemedi. Ancak alınan borçlardan çok daha fazlası ödendi ve borçlar büyük ölçüde hafifletildi. Bu borçlanmalara karşılık, memleketin yer altı ve yer üstü kaynaklarının işletme hakları İngiliz, Fransız, Alman şirket ve bankalarına bırakıldı. Yabancı bir kuruluş olan Osmanlı Bankası'na (Bank-i Osmânî-i Şâhâne) geniş yetkiler tanınarak devlet maliyesinin yabancı uzmanlarca denetlenmesine imkân verildi. Diğer taraftan dünyadaki genel ekonomik bunalımın ve kapitülasyonların da etkisiyle ziraî üretim düştü, yatırımlar durdu. Devlet gelirlerinin esasını oluşturan ziraî vergilerin toplanması aksadı. Çözüm olarak "imtiyaz usulü"ne gidildi. Bu sayede çeşitli bölgelerde yeni yatırımlar yapıldı. Fakat bu sistemin uygulanması sırasında büyük rüşvet ve yolsuzluklar oldu. Aynı devlete mensup şirketlerin imtiyazlarını belli bölgelerde toplamaya çalışması, memleketin yabancı devletler arasında ekonomik nüfuz bölgelerine ayrılmasına yol açtı. Bu şekilde yabancı devletler ve şirketler arasında amansız bir mücadele başladı. Demiryolu alanındaki mücadele Almanya'nın zaferiyle sonuçlandı. İslâm dünyası ile bağlarını güçlendirmeye çalışan ve bunu temel bir siyaset haline getiren Abdülhamid, Almanya'dan aldığı malî destek ile, 1888'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattını Ankara'ya kadar uzatmaya teşebbüs etti. 1902'de Ankara'yı Bağdat'a bağlayacak hattın yapımını da Almanlar'a verdi.

Abdülhamid'in en başarılı yönü dış politikasıdır. Dünyadaki politik gelişmeleri yakından takip etmek üzere sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurdu. Türkiye ile ilgili bütün dünyada çıkan yazılar ve dış temsilciliklerden padişaha gelen raporlar burada toplanır ve değerlendirilirdi. Padişah, gerektiğinde yerli ve yabancı ilim adamlarından dış politika konusunda bilgi alırdı. Abdülhamid'in dış politikası prensip itibariyle basit, uygulanış bakımından oldukça zordu. Dış politikada temel amaç, imparatorluğun barış içinde yaşamasını temin etmekti. Devletler arası rekabetin Türkiye üzerinde yoğunlaştığı bir devirde böyle bir siyaseti uygulamak gerçekten zordu. Abdülhamid, Avrupa devletlerinin Türkiye üzerinde birbiriyle çelişen çıkar ve ihtiraslarından faydalandı. Bu yüzden dış politikası milletlerarası ilişkilerde yeni şartlar oluştukça değişti. 1878'den XX. yüzyıl başlarına kadarki dönemde bağımsız bir politika izledi. Hiçbir devletle devamlı anlaşmaya girmedi. Büyük devletleri mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayırabilmek için çeşitli diplomatik faaliyetlere girişti. Osmanlı Devleti'nin varlığı için en tehlikeli gördüğü İngiltere'ye karşı Rusya ile dost-

luk kurmaya yöneldi. Mısır'da İngiltere'nin karşısına, aynı bölge ile ilgilenen Fransa'yı çıkardı. Bu güçlerin desteğiyle ve ince hesaplarla bir denge politikası takip ederek İngiltere'nin etkisini kırmaya çalıştı. Büyük güçleri her fırsatta birbirlerine düşürmeyi dış politikasının âdeta temel unsuru haline getiren padişah, Kuzey Afrika'da da Fransa ile İtalya'yı karşı karşıya getirdi. Berlin Antlaşması'nın ortaya çıkardığı Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleşmelerini önlemek amacıyla aralarındaki anlaşmazlıklardan faydalandı.

Abdülhamid, dış tehlikeler karşısında devletin tabii dayanağı olarak gördüğü müslüman tebaaya öncelik verme siyasetini benimsedi. İngiltere'nin Mısır ve Arabistan'da ilmî araştırmalar adı altında başlattığı Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerini yakından takip etti. İngilizler'in Araplar arasında istismar ettiği konulardan biri hilâfet meselesi idi. Müslümanların devlet başkanı olacak kişinin Kureyş soyundan gelmesinin şart olup olmadığı tartışmaları, İngiliz propagandaları yüzünden tekrar gündeme geldi. Osmanlı padişahının Kureyş soyundan gelmemesi sebebiyle meşrû halife olamayacağı ileri sürülmeye başlandı. Abdülhamid'in şeyhi Ebü'l-Hüdâ, Araplar'ı Türkler'e karşı isyan ettiren konunun **imâmet*** meselesi olduğunu söyledi. Bunun üzerine padişah da eskiden beri Osmanlı medreselerinde okutulan ve idâdîlerin altıncı ve yedinci sınıflarında da okutulmasına karar verilen *Şerḥu'l-ʿAḳāʾid*'in (bk. AKÂİDÜ'N-NESEFÎ) 1317 baskısından imâmet bahsini çıkarttı. Diğer taraftan, imâmet konusunu tekrar ele alan İslâm mütefekkirleri, dinî ve tarihî açıdan imâmetin belli bir ırka ait olmadığını ispat ettiler. Bunlardan biri olan Peşâverli Hâfız Abdülcemil, Hint diliyle yazdığı ve *eẓ-Ẓaferü'l-Ḥamîdiyye fî iṡbâti'l-ḫalîfe* adıyla Arapça'ya tercüme edilen risâlesinde, Abdülhamid'in halifeliğinin meşrû olmadığı konusunda yazılan risâlelerin çeşitli bölgelerde dolaştığını, bu tür faaliyetlerin merkezinde "kâfir ve şerîr ileri gelenleri"nin bulunduğunu belgelerle ortaya koydu.

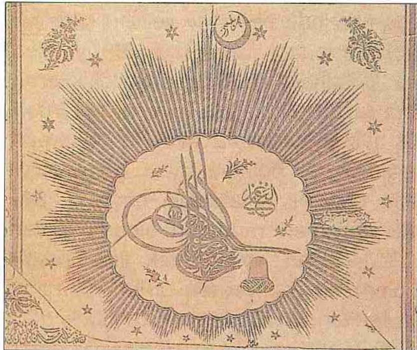
Abdülhamid İngiliz ajanlarının Arap milliyetçiliğini yaymak, halifeliğin Araplar'ın hakkı olduğu iddiasıyla Mısır hidivini halife yapmak konusundaki gayretlerine **panislâmizm*** politikası ile karşı koymaya çalıştı. Müslümanlar arasında birliği sağlamak amacıyla dinî propagandaya girişti. Bu konuda tarikat şeyhlerinden ve nüfuzlu kabile reislerinden de faydalandı. En önemli ve tecrübeli yöneticileri, Anadolu ve Suriye başta olmak üzere, müslümanların çoğunlukta olduğu vilâyetlere gönderdi. Halifelik makamından faydalanarak panislâmist ideolojiyi yaymaya çalıştı. Halifelik sıfatını Osmanlı padişahları arasında en çok kullanan o oldu. Bu sıfatın verdiği güçle, Güney Afrika ve Japonya gibi uzak ülkelere din âlimleri göndererek İslâmiyet'in oralarda da yayılması için çalıştı. Abdülhamid'in Çin'deki tesiri o kadar büyük oldu ki, Pekin'de onun adına bir İslâm üniversitesi açıldı ve kapısında Türk bayrağı dalgalandı. Şam'dan Mekke'ye kadar uzanan Hicaz demiryolunu inşa ettirdi. Araplar arasında başlattığı yoğun propagandalarla, ortak düşmanın, İslâmiyet'in düşmanı olan Batı emperyalizmi olduğunu ve buna karşı mücadele edilmesi gerektiğini ileri sürdü.

Bu çalışmaların kısa sürede etkisi görülünce, Batılı diplomatlar bunu "İslâmiyet yeniden hortluyor" şeklinde ülkelerine rapor etmeye başladılar. Bunun üzerine Batılı büyük devletler, gayri müslimlere eşit muamele yapılmadığı iddiasıyla Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını arttırdılar. Devletin iç işlerine yaptıkları müdahaleler büyük diplomatik bunalımlara ve gerginliklere sebep oldu. Bundan dolayı Abdülhamid, Makedonya ve Lübnan meselesinde olduğu gibi gerilemek zorunda kaldı. Bazı konularda ise sonuna kadar diretti. Bunların başında Ermeni meselesi gelmektedir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre, Anadolu'da Ermeniler'in yaşadığı vilâyetlerde ıslahat yapılacaktı. Abdülhamid, bunun Ermeni muhtariyetini doğuracağını ileri sürerek, "ölürüm de 61. maddeyi uygulamam" diyordu. Başta İngiltere olmak üzere Batılı büyük devletlerin tehditlerine rağmen bu konuda kesinlikle tâviz vermedi. Doğu vilâyetlerinde nüfus çoğunluğunun müslümanlarda olduğunu, Ermeniler için özel ıslahat yapılamayacağını ileri sürdü. Bu konuda en ufak bir tâviz veren sadrazam ve nâzırları derhal azletti. Ermeni komitacılarının hayatına kasteden saldırılarına aldırmadı. Abdülhamid'in direttiği ve kısmen başarıya ulaştığı önemli konulardan biri de Filistin meselesi idi. Siyonistler, Filistin'de bir yahudi devleti kurulması için Abdülhamid'e başvurdular ve Osmanlı maliyesinin en büyük problemi olan dış borçların bir kalemde silineceğini söylediler. Padişah bu para tekliflerini kabul etmediği gibi, yahudilerin çeşitli yollarla Filistin'e gelip yerleşmelerine engel olacak bazı tedbirler de aldı.

Abdülhamid, panislâmist politikası sayesinde İngiltere'nin Arabistan'da oynadığı oyunlara engel olduysa da devletin malî gücü daha fazla mücadeleye imkân vermedi. Bu yüzden, 1890'lardan itibaren tarafsız dış politikadan ayrılmak ihtiyacını duydu. Fakat bu sıralarda oluşmakta olan devletler grubundan birine katılmayı da tehlikeli buldu. Yaptırdığı uzun araştırmalardan sonra Almanya ile iktisadî iş birliğine razı oldu. Almanya'yı tercih etmesinde pek çok sebep vardı. Bunların başında, Almanya'nın hiçbir İslâm ülkesini işgal etmemiş olması, Ermeni meselesinde Türkiye'nin görüşünü desteklemesi, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in müslümanların dostu olduğunu açıkça ilân etmesi gelmektedir. Ayrıca Ortadoğu'yu ekonomik yayılma alanı seçen Almanya, iki milletin benzer özelliklerini propaganda aracı olarak ustaca kullanıyordu. Siyasî ittifaktan şiddetle çekinen Abdülhamid, Almanya ile yapılacak iktisadî münasebetler sayesinde memleketin kalkınabileceğini ümit etmekteydi. Almanya'nın kendi iktisadî yatırımlarını korumak için, Türkiye'ye dışarıdan gelecek saldırıya tabii olarak karşı koyacağını da hesaplıyordu. Bu amaçlarla, başta demiryolu olmak üzere Alman yatırımcılarına geniş imtiyazlar verildi.

Abdülhamid, büyük güçler arasındaki rekabet üzerine kurulan dış politika ile ülke bağımsızlığının uzun süre korunamayacağını biliyordu. Esas maksadı za-

Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası

man kazanmak ve bu zaman zarfında devleti iktisaden kalkındıracak gerekli reformları yapmaktı. Fakat Tanzimat döneminin borç faturası padişahın elini kolunu bağlamakta idi. Düyûn-ı Umûmiyye idaresi devletin bütün malî ve iktisadî hayatına hâkimdi. Yeni düzenlemelerle yeni kaynaklar bulunmasına çalışıldı. Cârî harcamalar kısılarak ıslahat için fon oluşturulduysa da dış tahriklerle içeride patlak veren karışıklıklar bu kaynakları da eritti. Padişahın istediği bütün reformlar yapılamamakla birlikte oldukça önemli adımlar atıldı. Eğitim, bayındırlık ve tarım alanında olumlu gelişmeler görüldü. Bilhassa eğitim alanındaki gelişmeler büyüktür. Kendi gelirleriyle ayakta duramayan medreselerin yeni usullerle eğitim veren okullara dönüştürülmesine hız verildi. Kaliteli uzman-memur yetiştirmek üzere yüksek okullar açıldı. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanâyi-i Nefîse Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Dârü'l-Muallimîn-i Âliyye, Maliye Mektebi, Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlîsi, deniz ticareti, orman ve maâdin, lisan, dilsiz ve âmâ mektepleriyle Dârülmuallimât ve kız sanayi mektepleri, fen ve edebiyat fakültelerinden oluşan Dârülfünun hep Abdülhamid döneminde açılmıştır. Bu yüksek okullara öğrenci yetiştirmek üzere ilk ve orta öğretime de önem verilmiştir. Bilhassa Batı tarzındaki ilk ve orta tahsilin kurulması bu dönemdedir. Abdülhamid bütün vilâyetlerle sancakların çoğunda rüşdiyeler kurdurdu. Yalnız İstanbul'da açtırdığı idâdîlerin sayısı altıdır. İbtidâî denilen ilk mektepleri köylere kadar götürdü. Rüşdiyelerden itibaren yabancı dil öğretimi mecburi tutuldu. Birçok vilâyette dârülmuallimînler ve hukuk mektepleri açtırdı. Memlekette kültür seviyesini yükselten Abdülhamid, Müze-i Hümâyun (Eski Eserler Müzesi), Askerî Müze, Bayezid Kütüphâne-i Umûmîsi, Yıldız Arşivi ve Kütüphanesi gibi kültür müesseselerini de kurmuştur. İmparatorluk içindeki vakıf kütüphanelerinin kitap mevcudunu tesbit eden ilk kataloglar da bu dönemde yapıldı. Koyu bir sansür uygulandığı halde, yayın çalışmalarını bizzat desteklediği için kitap, dergi ve gazete sayısında büyük artışlar oldu. Abdülhamid ayrıca, başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli şehirlerinin önemli fotoğraflarını ihtiva eden çok değerli bir albümler koleksiyonu hazırlattı. Bu albümler bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Sağlık alanında da önemli adımlar atıldı. Tıbbiye'de öğretim dili Fransızca'dan Türkçe'ye çevrildi. Haydarpaşa Tıbbiyesi ve kendi parasıyla yaptırdığı Şişli Etfal Hastahanesi ile bir kısım masraflarını kesesinden karşıladığı Dârülaceze onun sağlık ve sosyal yardım alanlarında attığı önemli adımlardır.

Bütün memlekette ticaret, ziraat ve sanayi odaları da yine Abdülhamid zamanında açıldı. İlk defa "tahrîr-i nüfûs" teşkilâtı kurularak, memlekette insan gücü ve mal varlığının istatistikî bir şekilde her yıl düzenli olarak tesbitine çalışıldı. Ayrıca imar ve bayındırlık faaliyetlerine de hız verildi. Anadolu ve Rumeli demiryollarının büyük bir kısmı tamamlandığı gibi, yol bulunmayan Anadolu'da bir şose şebekesi meydana getirildi. Çeşitli şehirlerde atlı ve elektrikli tramvaylar, düzenli rıhtımlar yapıldı. Hicaz ve Basra'ya kadar telgraf hatları çekildi. Abdülaziz döneminde "memleket ve menâfi sandıkları" adıyla bazı kredi müesseseleri kurulmuştu. Bunlar 1883'te Menâfi Sandıkları, 15 Ağustos 1888'de de Ziraat Bankası adını aldı. Abdülhamid döneminde bu bankanın teşkilâtı genişletildi, çeşitli yerlerde şubeleri açılarak çiftçiler desteklendi. Feshâne ve Hereke fabrikaları genişletildi; Yıldız Çini Fabrikası açıldı. Askerî ıslahat için Almanya'dan uzmanlar getirtilirken Almanya'ya eğitim için Türk subayları gönderildi. Askerî rüşdiyeler ve idâdîler arttırıldı. Türk ordusu yeni silâhlarla teçhiz edildi. Hukuk alanında da önemli adımlar atıldı. Ceza usulü ve ticaret usulü kanunları çıkarıldı. İlk defa mahkemelerde müddeiumumilik müessesesi kuruldu. Batı örneklerine göre polis teşkilâtı yeniden düzenlendi. Memurlar için Tekaüt Sandığı kuruldu.

II. Abdülhamid'in önemli özelliklerinden biri de Türklük şuuruna sahip olması idi ve İslâm cemaatleri içinde en güvendiği unsur da Türkler'di. Bu yüzden dış Türkler'le yakından ilgilendi. Daha saltanatının ilk yıllarında Buharalı büyük Türk âlimi Şeyh Süleyman Efendi'yi Türkler ve Türkmenler'le temas etmek üzere resmî vazife ile Orta Asya'ya gönderdi. Peşte'de toplanan Turan Kongresi'nde de padişahı yine Süleyman Efendi temsil etti. Azerbaycan'da Türkçe öğretimini yasaklayan İran şahı nezdinde teşebbüse geçerek Türkçe'nin yeniden öğretim dili olmasını sağladı. Öte yandan Söğüt'ü imar etti; buradaki Osmanlı Devleti'nin kurucuları Türk büyüklerinin türbe ve mezarlarını tamir ettirdi. Bölgede yaşayan ve kendisinin "öz hemşehrilerim" dediği Karakeçili aşiretinden iki yüz kişilik bir Söğütlü Maiyet Bölüğü kurdu.

Anayasalı meşrutî idareye taraftar olan Abdülhamid, meclisin çeşitli unsurların mücadele sahnesi olmasından çekiniyordu. Türkler'in haklarını koruyacak bir kanun hazırlığı için Avrupa anayasalarını tercüme ettirmeye başlamıştı. O, Türk unsurunun kuvvetlenmesi için çalışılması gerektiğini savunmakta, Anadolu'nun Türk'ün son sığınağı olduğunu söylemekte ve Almanlar'ın burada koloni kurmak istemelerine de şiddetle karşı çıkmakta idi.

Malî darlık yüzünden yer yer patlak veren iç ayaklanmalar, yeni yeni muhtariyet istekleri, dış politikada karşılaşılan güçlükler, devletin işleyişindeki aksaklıklardan doğrudan etkilenen genç memur ve subaylar arasında tepkiler uyandırdı ve zamanla gizli bir muhalefet cephesi oluştu. Devrin aydınları imparatorluğun kurtuluşu için tek çıkar yolun meşrutiyet olduğuna inanıyorlardı. İttihat ve Terakki Komitesi'nin başı çektiği bu harekette Türk aydınları Ermeni, Rum, Bulgar ve Arap gibi çeşitli unsurlara mensup komitacılarla "ittihâd-ı anâsır" fikri etrafında anlaştılar.

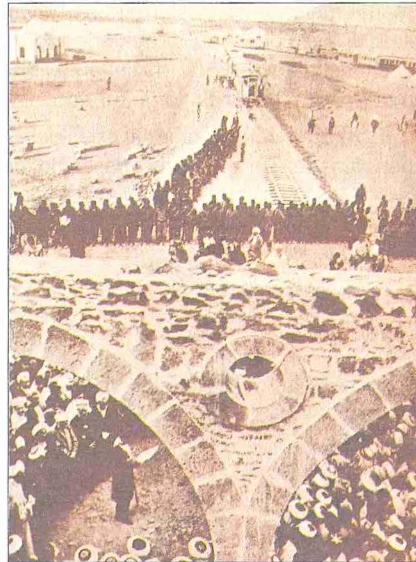

Sultan II. Abdülhamid'in 1876'da bastırdığı para

Komşu devletlerin yeni bir müdahaleye hazırlanmaları üzerine Makedonya'da bir araya gelmiş olan bazı Türk subayları padişahı Kanûn-ı Esâsî'yi ilân etmeye zorladılar. II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de anayasayı tekrar yürürlüğe koyduğunu ilân etti. II. Meşrutiyet adı verilen bu olay, beklenenin aksine imparatorluğun dağılmasını daha da hızlandırdı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Meclisi'ne üye gönderilmesine engel olmak için 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i işgal etti. Aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti. Bir gün sonra da Girit, Yunanistan ile birleştiğini açıkladı.

II. Meşrutiyet'in ilk seçimleri Türkler'le Türk olmayanların mücadelesi şeklinde geçti. İşin içine birtakım dış müdahaleler de karıştı. Türk cephesini, orduya dayanan, devlet ve hükümete hâkim olan İttihat ve Terakki Komitesi ile adem-i merkeziyetçi Ahrar Fırkası temsil etti. Öteki unsur içinde de en şiddetli mücadeleyi, Yunanistan'ın telkinleri ve Fener Patrikhanesi'nin tâlimatı ile hareket eden Rumlar yaptı. 17 Aralık 1908 günü bizzat padişahın açtığı mecliste Türk mebuslarının sayısı diğer unsurlardan azdı. Abdülhamid'in de öteden beri korktuğu husus bu idi. Nitekim daha meclisin açılışının ilk günlerinde hıristiyan unsurlar millî gruplar halinde mücadeleye geçtikten başka, Arap ve Arnavut gibi müslüman unsurlar da çok geçmeden Türkler'e yüz çevirmeye başladılar. Meclis-i Meb'ûsan muhtelif Osmanlı milliyetlerinin Türklüğe karşı mücadele sahnesi haline geldi. Bu durum İttihatçılar'ın "ittihâd-ı anâsır" hayallerini suya düşürdü. Memlekette İttihatçılar'ın başlattığı suikastlar halkın huzursuzluğunu arttırdı. **Alaylı*** zâbitlerin ordudan çıkarılmasına karar verilmesi, orduda da huzursuzluk meydana getirdi. İttihatçılar'ın kendi adamlarını devlet dairelerine yerleştirmeleri, medrese talebelerinin de askere alınması konusunda meclise kanun tasarısı verilmesi gibi İttihatçı hükümetlerin sorumsuz icraatı, iç huzursuzluğu arttırdı ve muhalefetçi cepheyi kuvvetlendirdi. Halk arasında İttihatçılar'ın mason olduğu söylentisi, medrese talebelerinin askerliğinin dinî eğitime karşı bir darbe sayılması ve ordudan çıkarılan alaylı subayların mekteplileri "kâfir" gösteren propagandaları ile çalkalanan ülkede muhalefet, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti etrafında toplandı. Kıbrıslı Hâfız Derviş Vahdetî'nin kurduğu cemiyet, *Volkan* adlı gazetesi ile devamlı şekilde halkın taassubunu tahrik eden şiddetli bir neşriyata başladı. Bir ara meclisin tatilini isteyecek kadar ileri gitti. Mizancı Murad da *Mîzan* gazetesi ile İttihatçılar'a karşı şiddetli hücumlara başlamıştı. İşte bu iki muhalif gazetenin neşriyatı sonunda İstanbul'da büyük bir ayaklanma patlak verdi. Eski takvime göre 31 martta meydana gelen ve **Otuz Bir Mart Vak'ası*** olarak tarihe geçen bu olay, 13 Nisan 1909'da Taşkışla'daki Avcı taburları efradının, subaylarını hapsettikten sonra Sultanahmet Meydanı'nda toplanmalarıyla başladı. Bir gün sonra Ermeniler Adana'da büyük bir ayaklanma çıkartarak pek çok Türk'ü katletti. İstanbul'daki olaylar on bir gün kanlı bir şekilde devam etti. Nihayet Selânik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 23-24 Nisan 1909 gecesi İstanbul'a girmesinden sonra bastırıldı. Hareket Ordusu Ayastefanos'ta (Yeşilköy) bulunduğu sırada âyandan bazıları ile mebusların çoğu birdenbire oraya gidip 22 Nisan 1909 Perşembe günü âyan reisi eski sadrazam Said Paşa'nın başkanlığında Meclis-i Umûmî-i Millî adıyla gizli bir toplantı yapıldı. Hareket Ordusu lehinde bir beyanname neşredildi. Abdülhamid'in hal'ine ilk önce bu toplantıda karar verilmişse de karar gizli tutuldu. Bu sırada padişah Sadrazam Tevfik Paşa'ya saltanatı kardeşine bırakabileceğini, ancak bir komisyon kurularak 31 Mart Vak'ası'nda dahlinin olup olmadığının ortaya çıkarılmasını istedi. Tevfik Paşa bunu Said Paşa'ya bildirdiğinde Said Paşa, "Eğer temize çıkarsa bizim halimiz ne olur" diyerek karşı çıktı. II. Abdülhamid, kendisine sadık olan Birinci Ordu ile, Hareket Ordusu'na karşı konulması hususunda yapılan teklifleri kabul etmeyerek, müslümanların halifesi olduğunu ve müslümanı müslümana kırdıramayacağını söyledi. Bu kadarla da kalmayıp Topçu feriği Hurşid Paşa ile Dersvekili Hâlis Efendi'yi Hareket Ordusu'na göndererek meşrutiyetin korunduğunu bildirdi. Birinci Ordu kumandanına da Hareket Ordusu'na karşı koymamaları konusunda askere yemin ettirmesi tâlimatını verdi. İşte bunun üzerine İstanbul'a giren Hareket Ordusu kısa sürede şehre hâkim oldu. Ordunun kumandanı olan Mahmud Şevket Paşa örfî idare ilân ederek, dîvânıharp ve darağaçları kurdurdu ve suçlular yanında birçok suçsuzu da idam ettirdi. İttihat ve Terakki, hâkimiyetini devam ettirmek için İstanbul'da büyük bir terör havası estirmeye başladı. Birinci Ordu efradı angarya işlerde çalıştırılmak üzere Rumeli yollarına sürüldü. Hafiyelik yeni bir şekle büründü; basının ağzına da kilit vuruldu. Sonunda meşrutiyet, "hürriyet" adı altında meclisli tuhaf bir mutlakiyet haline geldi.

Sultan II. Abdülhamid Şam-Hicaz demiryolunu açarken

Yeşilköy'de toplanan ve II. Abdülhamid'in hal'ine karar veren Meclis-i Millî âzaları, asayiş sağlandıktan sonra 26 Nisan 1909 günü İstanbul'a dönerek, ertesi gün Ayasofya civarındaki binasında tekrar Meclis-i Umûmî-i Millî adı altında toplandı. Meclis 240 mebus, otuz dört âyan olmak üzere toplam 274 kişiden oluşmakta idi. Hal' fetvasının ilk müsveddesini sarıklı mebuslardan Elmalılı Hamdi Efendi [Yazır] yazdı. Fetvada Abdülhamid'e, icraatı ile bağdaşmayan asılsız ve mesnetsiz iddialarda bulunuluyordu. Nitekim fetvayı imzalamak üzere meclise davet edilen Fetva Emini Hacı Nûri Efendi bu fetvayı okuduktan sonra imzalamaktan çekindi. Sebebi kendisine sorulduğunda da fetvada padişaha isnat edilen üç önemli suçu Abdülhamid'in işlediği kanaatinde olmadığını söyledi. Bunlar, Otuz bir Mart Vak'ası'na sebep olmak, dinî kitapları tahrif ettirmek ve yakmak, devlet hazinesini israf etmekti. Son derece dürüst ve metin bir kimse olan Nûri Efendi,

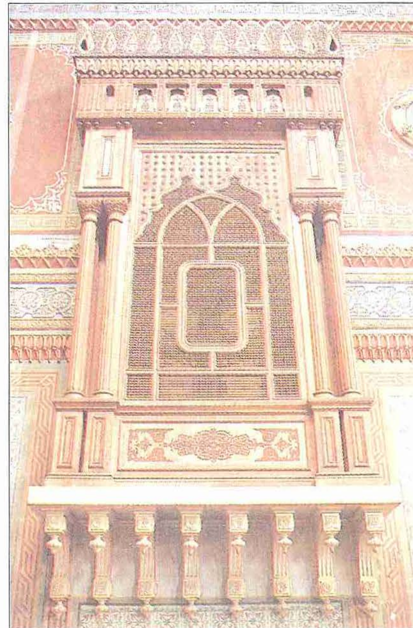
Abdülhamid'e saltanattan feragat etmesi teklifinde bulunulmasının daha doğru olacağını ileri sürdü. Bunun üzerine fetvanın son kısmı değiştirilerek hal' veya feragat şıklarından birinin tercihi meclise bırakıldı. Hacı Nûri Efendi buna rağmen padişaha isnat edilen suçlamalardan dolayı fetvayı imzalamamakta diretti. Hatta istifa ettiğini dahi söyledi. Nihayet, sarıklı mebuslardan Mustafa Âsım Efendi, Hacı Nûri Efendi'yi ikna etti. Şeyhülislâm Ziyâeddin Efendi tarafından imzalanarak hukukîleşen fetva mecliste okununca, mebusların bir kısmı derhal hal'ine karar verilmesi yönünde bağırmaya başladılar.

Meclis başkanı Said Paşa, mâbeyn kâtipliğinden başlayarak çeşitli hizmetlerinde ve yedi defa sadrazamlığında bulunduğu Abdülhamid'in otuz üç yıllık icraatından onun kadar sorumlu olduğunu unutarak, pek çok iyiliğini gördüğü padişaha karşı cephe almış bulunuyordu. Mecliste padişaha tahttan çekilme teklifinde bulunulması kararını oylamadan, ayağa kalkarak II. Abdülhamid'in hilâfet ve saltanattan hal'i kararını oya sundu. Mebuslar ellerini kaldırarak hal' kararına katıldıklarını belirttiler. Oylamaya itiraz eden bazı mebuslar da baskı yapılarak susturuldu. Sonunda ittifakla Abdülhamid'in hal'ine karar verilmiş oldu.

Meclisin hal' kararını padişaha tebliğ etmek üzere seçilen heyet, âyandan Ermeni Aram, Bahriye ferîği Laz Ârif Hikmet, Selânik mebusu Yahudi Karasu ve Draç mebusu Arnavut Esad Toptani'den oluşmaktaydı. Sultan Abdülhamid Meclis-i Millî'ye Çırağan Sarayı'nda oturmak istediğini bildirdiği halde, Hareket Ordusu'nun artık diktatörce davranan kumandanı Mahmud Şevket Paşa, el çabukluğuyla tahtından indirttiği gece onu Selânik'e gönderdi. Eşyasını dahi alamadan birkaç bavulla gece yarısı Yıldız Sarayı'ndan çıkarılan Abdülhamid, aile ve maiyet efradından oluşan otuz sekiz kişi ile Sirkeci'den özel bir trenle Selânik'e götürüldü. Binbaşı Fethi Bey [Okyar], kırk Selânik jandarması ile muhafızlığına tayin edildi.

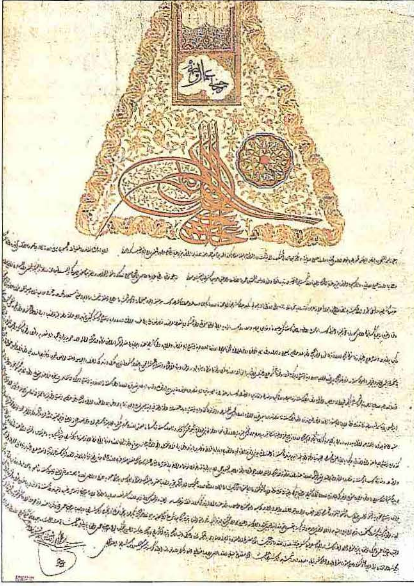
Selânik'te Alâtini Köşkü'ne yerleştirilen Abdülhamid, orada vaktini marangozluk ve demircilikle geçirdi. Abdülhamid saltanatta iken, Bulgar kilisesinin Rum Patrikhanesi'nden ayrılmasından beri Balkan devletleri arasında devam eden kilise mallarının aidiyeti konusundaki anlaşmazlıktan faydalanmış ve bunların Osmanlılar'a karşı ittifak oluşturmalarına engel olmuştu. Fakat İttihatçılar'ın, 3 Temmuz 1911 tarihli bir kanunla, kilise ve mekteplerin hangi unsura ait olduğunu nüfus nisbetine göre tayin etmeleriyle aralarındaki ihtilâf kalktı ve Balkan milletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek Balkan savaşlarını başlattılar. Kendisine gazete verilmediği için bu gelişmelerden haberdar olamayan Abdülhamid'in, düşmanın Selânik'e yaklaşması üzerine İstanbul'a nakledilmesine karar verildi. Durumu kendisini almaya gelen heyetten öğrenen Abdülhamid, Balkan ittifakına ve bu ittifaktan hükümetin haberdar olmamasına hayret etti. Dört Balkan devletinin ittifakını duyar duymaz kiliseler meselesinin halledilip edilmediğini sordu. Halledildiğini öğrenince de ittifakı tabii buldu. Selânik'ten ayrılmak istemeyen Abdülhamid'e tehlikeden bahsedilince, "Ben de bir silâh alır, askerle birlikte memleketimi müdafaa ederim; ölürsem şehid olurum" cevabını verdi ve devleti bu duruma düşürenlere beddua etti. İstanbul'a gündüz çıkmak şartıyla Selânik'ten ayrılmayı kabul eden Abdülhamid, İstanbul'dan gönderilen Alman sefaretine ait Loreley savaş gemisiyle 1 Kasım 1912'de getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi.

Sultan II. Abdülhamid'in, gül ağacından kendi eliyle yaptığı cumba kafesi (Yıldız Hamidiye Camii)

Hayatının son yıllarını burada geçirdi. I. Dünya Savaşı'nın en buhranlı günlerinde hükümette en nüfuzlu kimseler olan Talat ve Enver paşalar, İshak Paşa'yı Beylerbeyi Sarayı'na göndererek Abdülhamid'in tecrübelerinden faydalanmak istediler. Eski padişah artık verebileceği hiçbir fikir ve tavsiye edebileceği hiçbir tedbir kalmadığını, devletin daha savaşa girdiği gün yıkıldığını belirterek dünya denizlerine hâkim devletlere karşı, kara devleti Almanya ve Avusturya yanında savaşa girişilmiş olmasının çok büyük bir sorumsuzluk olduğunu söyledi. Abdülhamid'in kıymeti bu dönemde daha iyi anlaşıldı. Saltanatı döneminde aleyhinde bulunan pek çok aydın onun lehinde yazılar yazmaya başladı. 10 Şubat 1918 Pazar günü hayata gözlerini yuman Abdülhamid'in cenazesi Topkapı Sarayı'na nakledilerek teçhiz ve tekfini orada yapıldı. Sultan Reşad'ın iradesiyle, ölümünün ertesi günü padişahlara mahsus muazzam bir törenle Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi.

Sultan Abdülhamid, Osmanlı ailesinin bütün özelliklerini taşımaktaydı. İri burunlu, parlak ve iri gözlü idi. Soğukkanlı fakat vehimli bir mizaca sahipti. Yürürken ve otururken biraz öne doğru meylederdi. Titrek fakat kalın bir sesi vardı; çok dinler, az konuşurdu. Kendisiyle konuşanlara saygı telkin eder, herkese karşı nazik davranırdı. Hoşlanmadığı kimselere bile güler yüz gösterir ve sevmediğini belli etmezdi. Karşısındakinin duygu ve düşüncelerini sezmekte mâhirdi. Herkesin gönlünü almasını iyi bilirdi. Fevkalâde bir zekâya ve hâfızaya sahipti. Bir kere gördüğü veya sesini işittiği kimseyi asla unutmazdı. İradesi kuvvetli, fikir ve kararlarında istiklâl sahibi, tehlike karşısında metanetli idi. Anne ve babasının veremden ölmüş olmaları, onu genç yaşından itibaren temkinli yaşamaya sevketmişti. İçki içmez, her türlü sefahetten uzak durur, sade bir hayat yaşardı. Ölünceye kadar her sabah ılık su ile duş yapmayı alışkanlık haline getirmişti. Jimnastiğe meraklı olup kılıç kullanma ve tabanca atmakta mâhir idi. Batı müziğinden, opera ve tiyatrodan hoşlanırdı. Çalışmayı sever ve düzenli bir program uygulardı. Devlet işlerini her şeyin üstünde tutar ve önemli haberler alındığında uykusundan dahi uyandırılmasını isterdi. Devlet işlerinde değişik karakterdeki kimselerden faydalanmayı iyi bilir ve onlara mizaçlarına uygun hizmetler ve-

Sultan II. Abdülhamid'in bir fermanı (A. Nadir koleksiyonu)

rirdi. Önemli devlet meselelerinde karar vermeden önce değişik fikirdeki devlet adamlarının görüşlerini alır, hatta bazan zıt görüşlü kimseleri huzurunda münakaşa ettirir, daha sonra kesin kararını verirdi. Sorumluluk taşıyan kararlarda konuyu meclise havale eder ve kararın oradan çıkmasını sağlardı.

Sultan Abdülhamid halifelik makamına yakışır iffet, haysiyet, vakar ve namus timsali bir kimse idi. Dindardı, hayır yapmasını severdi. Kan dökülmesinden asla hoşlanmazdı. Otuz üç yıllık saltanatı süresince imzaladığı ölüm fermanlarının sayısı birkaç taneyi geçmez. Kimsenin rızkına mâni olmak istemez, yurt dışına kaçan veya sürgüne gönderilen siyasî muhaliflerine dahi maaş bağlatırdı.

BİBLİYOGRAFYA :

Nutk-ı Pâdişâhî (Abdülhamid II'nin ilk Meclis-i Mebûsanı açış nutku), İstanbul, ts.; Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim* (nşr. A. Alaattin Çetin — Ramazan Yıldız), İstanbul 1976; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1960; *Belgeler: Abdülhamid Han'ın Muhtıraları* (nşr. M. Hocaoğlu), İstanbul 1976; İ. H. Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *Tarih Dergisi*, sy. 10, İstanbul 1954, s. 43-60; Abdülkadir Özcan — İlhan Şahin, "II. Abdülhamid'in Hususî Mektup ve Telgrafları", *Tarih Dergisi*, sy. 34, İstanbul 1984, s. 417-474; Vedat Örfi, *Hâtırât-ı Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî*, İstanbul 1340; Tahsin Paşa, *Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931; Teftâzânî, *Şerḥu'l-ʿAḳāʾid*, İstanbul 1317, s. 80; Ramazan b. Muhammed el-Hanefî, *Şerḥu Ramażân Efendî ʿalâ Şerḥi'l-ʿAḳāʾid*, İstanbul 1320, s. 295; Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. M. Cavid Baysun), Ankara 1960, II; 1967, IV; a.mlf., *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 29, 234, 237 vd.; Muhammed Sultan el-Ma'sûmî el-Hucendî, *Muḫtaṣaru Tercemeti ḥâli Muḥammed Sulṭân* (mecmua içinde), Kahire 1355, s. 54; Hâfız Abdülcemil el-Peşâverî, *eẓ-Ẓaferü'l-Ḥamîdiyye fî iṣbâti'l-ḫalîfe*, MÜ İlâhiyat Fak. Ktp., Cemal Öğüt böl., vr. 2ᵇ-3ᵇ; Mehmed Celâl, *Şevketlü Padişahımız Gazi Büyük Abdülhamîd Hân-ı Sâni Hazretleri*, İstanbul, ts.; Ahmed Midhat, *Zübdetü'l-hakāyık*, İstanbul 1294; a.mlf., *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1294, Ks. I, s. 277-293; İstanbul 1295, Ks. II, s. 1-254; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat* (haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 159-700; Mehmed Râsim, *Ahd-i Celîl-i Hazret-i Abdülhamîd Hân-ı Sânî'de Terakkiyât ve Muvaffakıyyât-ı Bahriyye-i Osmâniyye*, İstanbul 1313; Victor Berard, *La Politique du Sultan*, Paris 1897; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa*, İstanbul 1325, s. 183-228; Paul Fezch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdulhamid*, Paris 1907; Ahmed Sâib, *Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326; a.mlf., *Târîh-i Meşrûtiyet, Şark Mesele-i Hâzırası*, İstanbul 1328; Eşref, *Sultan Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Ruscuk 1326; Osman Nuri Ergin, *Abdülhamîd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327; E. Driault, *Şark Meselesi* (trc. Nâfiz), İstanbul 1328, s. 272-362; Said Paşa, *Hâtırat*, İstanbul 1328, I-II; Süleyman Paşazâde Sâmi, *Süleyman Paşa Muhâkemesi*, İstanbul 1328; Süleyman Paşa, *Ümdetü'l-hakāyık*, İstanbul 1328; Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşâd), İstanbul 1328, s. 248-421; Mehmed Memduh [Paşa], *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, İzmir 1328; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târîhçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul 1328; Kâmil Paşa, *Hâtırat*, Kostantıniyye 1329; Serge Goryanov, *Devlet-i Osmâniyye ve Rusya Siyaseti* (trc. Ali Reşâd — Macar İskender), İstanbul 1331; Bunyer Veylet, *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti* (trc. Bedi Fikri), İstanbul 1332; Sir Edvin Pears, *Forty years in Constantinople*, London 1916; Abdurrahman Şeref — Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamîd-i Sânî'ye Dâir*, İstanbul 1337; Ali Said, *Saray Hatıraları: Abdülhamid Han'ın Hayatı*, İstanbul 1338; Mahmud Muhtar Paşa, *Mâziye Bir Nazar: Berlin Muâhedesi'nden Harb-i Umûmîye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya*, İstanbul 1341; W. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York 1935; Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebûsan İlk Devre Müzakere Zabıtları*, İstanbul 1940; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I, II; C. D. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mâlî Kontrolü* (trc. H. A. Kuyucak), İstanbul 1940; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, III, 1264-1306; a.mlf., "Abdülhamîd-i Sânî'nin notları", *TTEM*, sy. 13 (90), (1926), s. 60-68; sy. 14 (91), s. 89-95; sy. 15 (92), s. 152-159; Ziya Şakir, *II. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Husûsiyetleri*, İstanbul 1943; a.mlf., *Sultan Hamid'in Son Günleri*, İstanbul 1943; Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul 1955; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1957, II, 1-433; 1966, III, 54-56, 86-103; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960; Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamid Han*, İstanbul 1960; a.mlf., *II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul 1964; İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, İstanbul 1961, IV, 285-379; Asaf Turgay, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İstanbul 1961-62; Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflariyle Abdülhamid* (trc. N. Kuruoğlu), İstanbul 1964; Mehmed Raif Ogan, *Sultan Abdülhamid II ve Bugünkü Muarızları*, İstanbul 1965; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, New York 1966; Yaşar Kutluay, *Siyonizm ve Türkiye*, İstanbul 1967; Y. Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1973, s. 259-280; Orhan Kurmuş, *Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1979, s. 10-14, 89-96, 112-116, 243-253 vd.; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980; İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981; Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul 1982; Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, İstanbul 1982; a.mlf., *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983; a.mlf., "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 3, İstanbul 1982, s. 247-276; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII; Muvaffak Beni'l-Mürce, *Ṣaḥvetü'r-recüli'l-marîż ev es-Sulṭân ʿAbdülḥamîd eṣ-Ṣânî ve'l-ḫilâfetü'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1984; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984; İ. H. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri — Aziz Bey Komitesi", *TTK Belleten*, VIII/30 (1944), s. 245-340; a.mlf., "V. Murad ile Oğlu Selâhaddin Efendi'yi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *a.e.*, VIII/32 (1944), s. 589-597; a.mlf., "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *a.e.*, VIII/32 (1944), s. 71-118; a.mlf., "Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *a.e.*, X/40 (1946), s. 705-748; a.mlf., "Abdülhamid Ferit Paşa'nın Ruznâmesinden", *a.e.*, XXVII/106 (1963), s. 257-286; İhsan Süreyya Sırma, "Pekin Hamidiye Üniversitesi", *İslâmî İlimler Fakültesi, Prof. Dr. Tayyib Okiç Armağanı*, Ankara 1978, s. 159-170; a.mlf., "Sultan II. Abdülhamid'in Çin'e Gönderdiği Enver Paşa Heyeti Hakkında Bazı Bilgiler", *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Ankara 1980, s. 159-183; a.mlf., "II. Abdülhamid'in Hilâfeti Hakkında Yazılmış Bir Risâle ve Bununla İlgili Kırk Hadis", *Tarih Dergisi*, sy. 33, İstanbul 1982, s. 375-400; A. H. Ongunsu, "Abdülhamid II.", *İA*, I, 76-80; Jean Deny, "ʿAbd al-Ḥamîd II", *EI²* (İng.), I, 63-65.

CEVDET KÜÇÜK